

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

yıl / year: 13 • sayı / issue: 3 • kış / winter 2013

Kur'ân'daki *el-Mescidü'l-Aksâ* Kavramının Kritiği

İsrafil Balcı

Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
ibalci@omu.edu.tr

Öz

Dinî metinlerin anlaşılması veya yorumlanmasında kavramların ya da bu kavramlara yüklenen anlamların metnin dilini ve mesajını anlamada son derece önemli olduğu bilinen bir husustur. Biz bu makalede Kur'ân'daki el-Mescidü'l-aksâ kavramını ele almayı düşünüyoruz. Bilindiği üzere bu kavram İsrâ suresinin birinci âyetinde geçer ve isrâ hadisesinin mahiyetinin anlaşılmasında önemli bir belirleyiciliğe sahiptir. Kur'ân-ı Kerîm isrâ hadisesi sırasında Hz. Peygamber'in el-Mescidü'l-harâm'dan el-Mescidü'l-aksâ'ya götürüldüğünü haber verir. el-Mescidü'l-harâm kavramı hakkında herhangi bir tartışma olmamakla birlikte el-Mescidü'l-aksâ kavramıyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin âyetteki 'mescid' kavramına cami anlamı verildiği için ilginç yorumlar yapılmış ve âyetin muhtevası bağlamından koparıldığı gibi isrâ hadisesine ilişkin de tartışmalı görüşler ileri sürülmüştür. Bu makalede âyette geçen el-Mescidü'l-aksâ kavramı ve bu kavramın neyi imlediği sorusuna cevap aranacak ve bu bağlamda yapılan yorumlar irdelenecek âyette kastedilen mananın ne olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

Anahtar kelimeler: el-Mescidü'l-harâm, el-Mescidü'l-aksâ, İsrâ, Mi'râc, Kudüs

The Critique of the Term al-Masjid al-Aqsa in the Qur'an

It is widely known that terms or the meanings attributed to these terms are of vital significance for comprehending the language and message of the text while analyzing and interpreting religious texts. The aim of this paper is to discuss the term 'al-Masjid al-Aqsa' in the Qur'an. As broadly known, this term is cited in the first verse of the sûrat al-Isrâ and has a determinant role in understanding the scope of the incident of al-Isra. As a matter of fact, quite different perspectives have been put forward as to the incident of al-Isrâ on account of the distinct meanings attributed to this term. The Holy Qur'an heralds us that Prophet Muhammad was transported from al-Masjid al-Haram to al-Masjid al-Aqsa during the incident of al-Isrâ. While there isn't any debate concerning the term al-Masjid al-Haram, differing points of view have been put forward with regard to the term al-Masjid al-Aqsa. For example as the meaning of mosque has been ascribed to the term 'masjid', some interesting interpretations have been voiced and so, not only the content of the verse has been deviated from its context but controversial opinions have been put forward concerning the al-Isrâ incident as well. This paper aims to seek an answer to the questions as to the scope of the term al-Masjid al-Aqsa and what this term exactly indicates. It also aims to find an answer as to what the intended meaning of the verse is through analyzing and reasoning the interpretations written within this context.

Key Words: al-Masjid al-Haram, al-Masjid al-Aqsa, al-Isra, al-Mi'raj, Jerusalem

Atıf

İsrafil Balcı, Kur'ân'daki el-Mescidü'l-Aksâ Kavramının Kritiği,
Marife, Kış 2012, ss. 159-175

Giriş

Dinî metinlerin anlaşılması veya yorumlanmasında kavramların ya da bu kavramlara yüklenen anlamların, metnin dilini veya mesajını anlamada son derece önemli olduğu bilinen bir husustur. Zira kavramlara yüklenen anlam aynı zamanda o metnin muhtevası ve mesajına dair yapılan yorumların ana çerçevesini şekillendirmektedir. İster dinî, ister felsefî isterse tarihî konuları içeren bir metin olsun, hiç kuşkusuz ilk önce ait olduğu toplumu muhatap aldığından, öncelikli olarak o toplumun dili ve kavramlarını kullanır. Bu nedenle tarihî veya dinî metinlerde kullanılan kavramlar oldukça önem arz eder. Özellikle dilin sürekli gelişen ve değişen bir yapıya sahip olduğu gerçeği göz önüne alınırsa, herhangi bir dinî metindeki kavramların önemi daha da artmaktadır. Zira zamanla hem metnin kedisinde hem de metni oluşturan kavramlardaki manada birtakım değişiklikler veya anlam kaymalarının ortaya çıkabilmesi muhtemeldir. Dolayısıyla metnin ait olduğu dönemdeki bir kavramın kast ettiği manayla, tarihsel süreç içerisindeki değişim ve dönüşüme bağlı olarak farklı anlamlarda kullanılabilmesi muhtemeldir. Bu durumda kavramlara yüklenen anlam veya metindeki kavramın neyi kast ettiği konusu hayli önem arz eder. Dinî metinler söz konusu olduğu zaman, hiç kuşku yok ki bu önem daha da artmaktadır. Örneğin herhangi bir dinî metindeki kavrama yüklenen anlam metnin mesajını bağlamından koparıp tamamen farklı bir boyuta taşıyabileceği gibi, aynı zamanda yanlış bilgi ya da bilgi kirliliğine de yol açabilir. Bu itibarla metnin kendisi kadar, o metni oluşturan kavramlar ve bu kavramlara yüklenen anlamların da son derece önemli olduğunu hatırlatmak istiyoruz.

İşaret edilen hususları göz önünde bulundurarak bu makalede *isrâ* hadisesine işaret eden âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ* kavramını ele alacağız. Bilindiği üzere bu kavram *İsrâ* sûresinin birinci âyetinde geçer. Bu kavram özellikle *isrâ* hadisesinin anlaşılması ve yorumlanmasında özel bir öneme sahiptir. Zira bu kavrama yüklenen farklı anlamlar nedeniyle *isrâ* olayı hakkında oldukça değişik yorumlar yapılmıştır. Dile getirilen görüşlere bakıldığında, bize göre âyetin mesajı tartışmalı yorumlara dönüştürülmüştür. Bu itibarla âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ* kavramının hangi anlamda kullanıldığının tespit edilmesi, aynı zamanda *isrâ* hadisesine dair yapılan yorumların ne derece gerçekçi olup olmadığını veya bu yorumların âyetin mesajıyla uyuşup uyuşmadığını gözler önüne serecektir.

1. el-Mescidü'l-Aksâ Kavramı

el-Mescidü'l-aksâ kavramı *İsrâ* sûresinin birinci âyetinde geçmektedir. Kur'an-ı Kerim *isrâ* hadisesine işaret ederken Hz. Peygamber'in Mekke'deki *el-Mescidü'l-harâm*'dan (Kâbe) *el-Mescidü'l-aksâ*'ya götürüldüğünü haber verir. *el-Mescidü'l-harâm* kavramıyla Kâbe ve etrafındaki *harem* alanının kast edildiği hususunda herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de on beş ayrı yerde geçen *el-Mescidü'l-harâm* kavramının hepsinde de Kâbe'nin kast edildi-

ğini görüyoruz.¹ Ancak bu terkiple birlikte kullanılan *el-Mescidü'l-aksâ*'nın neresi olduğu veya bu kavramın neyi işaret ettiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu kavrama farklı anlamlar yüklendiği için âyette işaret edilen isrâ hadisesinin mahiyet veya muhtevasıyla ilgili de oldukça farklı görüşler ileri sürülmüştür.²

el-Mescidü'l-aksâ'nın neresi olduğu veya neyi işaret ettiğinin önemli ipuçlarından birisi, âyetteki 'mescid' kavramıdır. Beş ayrı âyette müstakil olarak geçen 'mescid'³ kelimesinin tamamı Allah'a ibadet edilen mabet anlamında kullanılmıştır. Bir âyette ise yine ibadet edilen mabet anlamında münafıkların inşa etmiş oldukları mabet için *Mescid-i Dırâr*⁴ ifadesi kullanılmıştır. Cami veya mabet anlamında kullanılan mescid kelimesi ile sadece Müslümanlara ait ibadethaneler değil, aynı zamanda gayr-i Müslimlerin ibadethanelerinin de kast edildiğini söyleyebiliriz. Örneğin Hac sûresinin 40. âyetinde çoğul anlamda kullanılan *mesâcid* kelimesi Müslümanların yanı sıra gayri Müslimlerin ibadethaneleri için de kullanılmıştır. Keza A'râf sûresinin 29 ve 31. âyetlerinde de benzer bir kullanımdan söz edilebilir. Ayrıca İsrâ sûresinin 7. âyetinde geçen 'mescid' kavramı, bu makalenin de konusu olan Yahudilere ait mabet için kullanılmıştır. Kehf sûresinin 21. âyetinde ise Ashâb-ı Kehf için inşa edilecek mescitten söz edilmektedir. Muhtemelen bu farklı kullanımlar nedeniyle İbn Haldun, herhangi bir din ayrımı yapmaksızın mescid kelimesinin ibadet edilen yer manasında genel bir anlam taşıdığını belirtir.⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de ayrıca 'mescid' kelimesinin çoğulu olarak altı yerde 'mesâcid' kavramı kullanılmıştır.⁶ Bu kullanımların hepsinde de Allah'a ibadet edilen mabetten söz edilmektedir. Tüm bunlarla birlikte son olarak şunu da hatırlatalım ki, otuz bir âyette ise aynı kökten gelen 'secde' kelimesi geçmektedir.⁷ Bu kelime büyük bir çoğunlukla Allah'a ibadet etmek, onu tesbih etmek veya ona boyun eğmek anlamlarını ihtiva ederken, ayrıca Şeytan'ın Âdem'e secde etmesinden söz edilirken büyüklüğünü veya üstünlüğünü tanımak,⁸ boyun eğmek⁹ ve saygı ile eğilmek¹⁰ gibi anlamlarda da kullanılmıştır.

Bilindiği üzere 'mescid' kelimesi Arapçada 'secde edilen yer' anlamına gelir.¹¹ Her ne kadar günümüzde mescid kavramı bir cami veya namaz kılınan mabet anlamında kullanılıyor olsa da, bu kavramın sadece cami veya ibadet amacıyla inşa

¹ 2. Bakara, 144, 149, 150, 191, 196, 217; 5. Mâide, 2; 8. Enfâl, 34; 9. Tevbe, 7, 19, 28; 17. İsrâ, 1; 22. Hac, 25; 48. Fetih, 25, 27.

² Siyerin en tartışmalı konuları arasında gösterilen isrâ ve mi'râc hadiseleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Balcı, *İsrâ ve Mi'râc Gerçeği*.

³ 7. A'râf, 29, 31; 9. Tevbe, 108; 17. İsrâ, 7; 18. Kehf, 21.

⁴ 9. Tevbe, 107.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 956-57.

⁶ 2. Bakara, 114, 187; 9. Tevbe, 17, 18; 22. Hac, 40; 72. Cin, 18.

⁷ 2. Bakara, 34, 58; 3. Âl-i İmrân, 43; 4. Nisâ, 102, 154; 7. A'râf, 11, 12, 161, 206; 12. Yûsuf, 100; 13. Ra'd, 15; 15. Hicr, 33; 16. Nahl, 49; 17. İsrâ, 61, 107; 18. Kehf, 50; 19. Meryem, 58; 20. Tâhâ, 116; 22. Hac, 18, 77; 25. Furkân, 64; 27. Neml, 25; 32. Secde, 15; 38. Sâd, 73, 75; 41. Fussilet, 37; 48. Fetih, 29; 53. Necm, 62; 55. Rahman, 6; 84. İnşikâk, 21; 96. Alâk, 19.

⁸ 2. Bakara, 34; 7. A'râf, 11, 12; 15. Hicr, 33; 17. İsrâ, 61; 18. Kehf, 50; 20. Tâhâ, 116; 38. Sâd, 73, 75.

⁹ 4. Nisâ, 154; 7. A'râf, 161, 206.

¹⁰ 12. Yûsuf, 100.

¹¹ İbn Manzûr, "s-c-d", *Lisanü'l-Arab*, III, 98.

edilmiş bir binayı işaret etmediğini unutmamak gerekir.¹² Örneğin erken döneme ait rivayetlere bakıldığında, Hz. Peygamber'in ibadet etmiş olduğu mekânlar için de 'mescid' tanımlaması kullanılmıştır.¹³ Taberî, Hz. Peygamber'in bazen Hz. Ali'yi de yanına alarak Mekke dağları arasına gidip ibadet ettiği veya namaz kıldığı yerlerden bahsederken buralar için 'mescid' tanımlamasını kullanır.¹⁴ Hadis koleksiyonları arasında da, Rasûl-i Ekrem'in namaz kıldığı yerler için aynı nitelemenin kullanıldığına dair çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Örneğin Buhârî'deki bir kayıta isim zikredilmemekle birlikte Hz. Peygamber'in sahrada namaz kıldığı yer 'mescid' olarak zikredilir.¹⁵ Bir başka rivayette Zü'l-Huleyfe'deki bir tepede bulunan *kaya mescid* adından söz edilmektedir. Yine bu rivayetin devamında Batnı Vâdi denen yerde de Hz. Peygamber'in ibadet ettiği bir mekân aynı isimle anılmıştır.¹⁶ Bunlara ilaveten Hz. Peygamber'in Mina'da namaz kıldığı yere ise 'Mescidü Mina' adı verilmiştir.¹⁷ Bunların yanı sıra Rasûl-i Ekrem'in Huneyn savaşından sonra Taif yolu üzerindeki Ci'râne'de bir süre konaklayıp namaz kıldığı yer için de 'mescid' tanımlaması kullanılmıştır. Hatta Vâkîdî¹⁸ (207/822) ve Ezrakî'de¹⁹ (224/839) zikredilen bu mescidin ismi aynen âyette geçen *el-Mescidü'l-aksâ* terkihiyle isimlendirilmiştir. Dikkat edilirse bu yerlerin hiçbirisinde herhangi bir mabet bulunmuyordu. Ancak Rasûl-i Ekrem'in ibadet ettiği veya namaz kıldığı söz konusu mekânlar 'mescid' kavramıyla anılmıştır. Rivayetlerdeki kullanımlar dikkate alındığında 'mescid' kelimesinin sadece cami için değil, aynı zamanda namaz kılınan, secde edilen (musalâ) ya da ibadet edilen mekânlar için de kullanıldığını söyleyebiliriz.

el-Mescidü'l-aksâ kavramının Kudüs'teki Beytü'l-makdis (Süleyman Mabedi) için kullanıldığına dair klasik müfessirler arasında görüş birliğinden bahsedilebilir. Hadis ve İslâm Tarihi kaynaklarında yer alan rivayetlerde de bu kavramın Beytü'l-makdis'le ilgili olduğundan söz edilmektedir. Mevcut rivayetler çerçevesinde yapılan yorumlara göre Müslümanların çoğunluğu isrâ hadisesi sırasında Hz. Peygamber'in Kudüs'teki *el-Mescidü'l-aksâ*'ya götürüldüğüne ve buradan semaya çıkarıldığına inanırlar. Kaynaklardaki anlatılar umumiyetle bu kurguya göre haberler ihtiva ederken, özellikle hadis koleksiyonları arasında hayli dikkat çekici rivayetler bulunmaktadır. Örneğin rivayetlerin ekseriyetinde Kudüs isminden veya isrâ hadisesinden hiç bahsedilmeyip, doğrudan Mekke'den semaya yükselişten söz edilmesi hayli dikkat çekicidir.²⁰ Benzer içerikteki rivayetler İbn Ebî Şeybe (235/849),²¹ İbn Hanbel (241/855)²² ve Tirmizî (279/892)²³ gibi kaynaklarda da geçmektedir. Bu-

¹² Önkal-Bozkurt, 'Cami', *DİA*, VII, 46-47.

¹³ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, III, 98.

¹⁴ Taberî, *Târîh*, II, 213.

¹⁵ Buhârî, *İstiska*, 20.

¹⁶ Buhârî, *Salat*, 89.

¹⁷ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, I, 447.

¹⁸ Vâkîdî, *Kitâbu'l-meğâzî*, III, 958.

¹⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 200.

²⁰ Buhârî, *Salat*, I, Tevhid, 37, Ehadisü'l-enbiya, 5; Müslim, *İman*, 263; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 144.

²¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XX, 248 (nu: 37728).

²² İbn Hanbel, *Müsned*, V, 392.

²³ Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 17.

nun yanı sıra Abdullah b. Mübârek²⁴ (181/797), Tayâlisî²⁵ (204/819) ve Abdurrezzâk²⁶ (211/826) gibi erken döneme ait hadîs kaynaklarında ise sadece isrâ hadisesine dair bilgiler aktarılırken, mi'râc olayından hiç söz edilmemesi bir başka dikkat çekici noktadır. Kısaca söylemek gerekirse en erken döneme ait kaynaklardaki rivayetler ele alındığı zaman, yaygın olarak bilinenlerin aksine isrâ ve mi'râc hadiselerinin birbirlerinin devamı veya tamamlayıcısı iki olay gibi bir arada ele alınmadıklarını görüyoruz. Bunlara mukabil bazı rivayetlerde ise isrâ ve mi'râc hadiseleri birlikte zikredilmiş ve aynı zamanda isrâ olayının Beytü'l-makdis'le ilişkisinden söz edilmiştir.²⁷ Ancak hadîs koleksiyonları arasında yapmış olduğumuz taramalar neticesinde isrâ ve mi'râc olaylarının birlikte zikredildiği ilk rivayetin İbn Ebî Şeybe'nin (235/849) eserinde yer aldığını görmekteyiz.²⁸ Aynı rivayet İbn Hanbel²⁹ (241/855) ve Müslim³⁰ (261/875) tarafından kısmî değişikliklerle aktarılmıştır. Ayrıca İbn Hişâm³¹ (218/833) ve Taberî³² (310/992) gibi kaynaklarda da her iki hadisenin birlikte sunulduğu rivayetler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu olayların ilk kez bir arada zikredildiği rivayetler, yaklaşık H. 200/M. 800'lü yılların ilk yarısına dayanmaktadır. Yukarıda da işaret edildiği üzere, daha önceki kaynaklarda sadece isrâ hadisesine dair rivayetler aktarılmıştır.³³

İsmi geçen kaynaklarda yer alan rivayetler dikkate alındığında, her ne kadar gelenekte isrâ ve mi'râc hâdiseleri birbirlerinin tamamlayıcısı veya devamı iki olay gibi telakki edilse de, aslında en erken döneme ait rivayetler bu anlayışı desteklememektedir. Ancak rivayetler arasında bu bağlamda bir standart bulunmamakla birlikte geleneksel anlayışta isrâ ve mi'râc hadiselerinin Kudüs'le alakalı olduğuna dair genel bir kabulden söz etmek mümkündür. Bununla birlikte bazı çağdaş araştırmalarda ise klasik anlayıştan çok daha farklı görüşler dile getirilmiş ve isrâ hadisesinin Kudüs'le herhangi bir ilişkisinin olmadığına dair iddialı yorumlardan söz edilmiştir. Dile getirilen görüşlerin meseleyi ne derece aydınlatıp aydınlatmadığı hususu bir yana, yapılan yorumların isrâ âyetinde geçen *el-Mescidü'l-aksâ* kavramına yüklenen anlama bağlı olarak şekillendirilmesi hayli dikkat çekicidir. İlk bakışta cazip gibi gözükten bu yorumların detayına inildiğinde ciddi açmazların ve çelişkilerin olduğunu fark etmek hiç de zor değildir.

Öncelikli olarak şunu hatırlatalım ki âyette kastedilen *el-Mescidü'l-aksâ* ile günümüzde bilinen Mescid-i Aksâ tamamen birbirlerinden ayrı mabetlerdir. Bilindiği üzere günümüzdeki Mescid-i Aksâ Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân (685-

²⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-zühed*, I, 92-93.

²⁵ Tayâlisî, *Müsned*, I, 327.

²⁶ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, II, 160 (nu: 2898).

²⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XX, 244-46 (nu: 37725).

²⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XX, 244-46 (nu: 37725).

²⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, III, 148.

³⁰ Müslim, *İman*, 259.

³¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 273-75.

³² Taberî, *Tefsir*, XV, 12-14.

³³ Hadîs ve siyer kaynaklarında geçen isrâ ve mi'râca dair rivayetlerin muhtevalarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Balcı, *İsrâ ve Mi'râc Gerçeği*, s. 149-270.

705) tarafından başlatılıp oğlu I. Velîd (705-715) döneminde bitirilmiştir.³⁴ Şayet âyette kastedilen *el-Mescidü'l-aksâ* ile günümüzdeki Mescid-i Aksâ arasında bir ilişki kurulacaksa sadece isim benzerliğinden söz edilebilir. Muhtemelen Emevi halifesi âyetteki kavramdan hareketle inşa ettirdiği mabede Mescid-i Aksâ adını vermiştir.³⁵ İbn Kesîr'in aktardığı bilgilere bakılırsa, bugünkü Mescid-i Aksâ'ya bu ismin verilmesinde Hz. Ömer tarafından inşa edilen mescide verilen isimle de bir ilişki kurulmuş olmalıdır. Zira Kudüs fethedildikten sonra Hz. Ömer, Süleyman mabedinin güney kısmına 'Câmi'u'l-Aksâ' adında ahşaptan bir cami inşa ettirmiştir. Ancak rivayetteki açıklamalar bu ismin aynı zamanda Süleymân mabedi için de kullanılmış olabileceği yorumuna açıktır. Bizim tespitlerimize göre Emeviler döneminde inşa edilen günümüzdeki Mescid-i Aksâ, Hz. Ömer zamanında yapılan ahşap caminin etraflı bir onarımı ve yeniden inşasıdır. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, Hz. Ömer'in yaptırdığı mescit günümüzdeki Mescid-i Aksâ'nın yerinde bulunuyordu. Nitekim Yahudi kroniklerindeki anlatılara göre, Hz. Ömer'in *harem* bölgesinde yaptırdığı mabetten söz edilmektedir.³⁶ Anlaşıldığı kadarıyla Câmi'u'l-Aksâ olarak bilinen bu mescit, Mescid-i Aksâ olarak isimlendirilmiştir. İbn Kesîr bu konuyla ilgili bilgi verirken aynen şu ifadeleri kullanır: 'Bu sene Abdülmelik b. Mervân Beytü'l-makdis'teki kayanın üzerine bina yapmaya (Kubbetü's-sahre) ve Câmi'u'l-Aksâ'yı onarmaya başladı.'³⁷ Çağdaş araştırmacılardan Hamidullah, Emeviler döneminde inşa edilen mabede Mescid-i Aksâ isminin verildiğini hatırlatarak bu ismin giderek yaygınlık kazandığını söyler. Bu nedenle de mezkûr ismin kaynaklara bu şekilde girdiğini belirtir.³⁸

Dikkat edilirse âyette *el-Mescidü'l-aksâ* terkihi kullanılırken, rivayetlerde zikredilen günümüzdeki mabet için Mescid-i Aksâ kavramı kullanılmıştır. Biz de Emeviler zamanında inşa edilen mescitle, âyette kastedilen mescidi birbirinden ayırmak için Mescid-i Aksâ ve *el-Mescidü'l-aksâ* terkiplerinin kullanımına dikkat etmeye çalıştık. Bilindiği üzere Süleyman mabedinin inşası Hz. Davûd zamanına (MÖ. IX) kadar uzanır. Onun tarafından başlatılan mabet Hz. Süleyman tarafından tamamlanmıştır.³⁹ Kudüs MÖ. VI. yüzyılda Babil istilasına uğrayınca, bu mabet harabeye çevrilmiş ve İsrail oğulları Babil'e sürülmüştür. MÖ. 538 yılında Babililer'i mağlup eden Persler sürgündeki Yahudiler'in tekrar yurtlarına dönmelerine müsaade etmişler ve Yahudiler yurtlarına dönerek yıkılan mabetlerini tekrar yapmışlardır. Bu olay Yahudi tarihinde 'ikinci mabet dönemi' olarak anılır. Babilliler'den sonra Romalılar MS. 70 yılında Kudüs'ü işgal etmişler bu mabedi tekrar harabeye çevirmişlerdir. Bu harabeler arasından sadece günümüzde Yahudiler'in 'ağlama

³⁴ Yiğit, 'Emeviler', *DİA*, XI, 92; Abdul Aziz Duri, "Jerusalme in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", s. 111; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, s. 114; Avci, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328.

³⁵ Bozkurt, "Mescid-i Aksa", *DİA*, XXIX, 270.

³⁶ Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed*, s. 268. Yosef Ben Yitshak Sambari'ya (1640-1703) ait olan söz konusu kronik, Arslantaş tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek aynı eserde ek olarak yayımlanmıştır. Bk. s. 251-269.

³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 280.

³⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 141 (254 nolu dipnot açıklaması).

³⁹ Vâsîti, *Fedâilu'l-beytü'l-makdis*, s. 6-9.

duvarı' olarak bilinen Süleyman mabedinden kalma duvarın bir bölümüyle bu mabedin harabeleri mevcuttu.⁴⁰ Kudüs şehri şartlı teslim olunca, buraya gelen Hz. Ömer anlaşmayı imzaladıktan sonra Süleyman mabedinin haremını ziyaret etmiş ve incelemelerde bulunmuştur. Bu ziyaret sırasında halife, Süleyman mabedinin güney kısmında Müslümanlara Cuma namazı kıldırılmıştır. Ayrıca Hıristiyanlar tarafından harabeye çevrilip çöplük haline getirilen harem alanını temizletmiş, hatta temizlik işine bizzat kendisi de katılmıştır. Daha sonradan ise (641) Müslümanlara namaz kıldırıldığı haremın güney kısmındaki bu yere ahşaptan bir mescid inşa ettirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Emeviler döneminde inşa edilen ve günümüzde Mescid-i Aksâ olarak bilinen mabet Hz. Ömer tarafından yaptırılan mescidin yerine inşa edilmiştir.⁴¹ Dolayısıyla isrâ âyetinin nazil olduğu dönemde Kudüs'te *el-Mescidü'l-aksâ* adında bir mabet bulunmuyordu.

2. *el-Mescidü'l-aksâ* Kavramına Yüklenen Anlam ve İsrâ Hadisesine dair Yorumların Kritiği

Çağdaş araştırmacıardan Hamidullah, isrâ olayına işaret eden âyetin nâzil olduğu dönemde Kudüs'te *el-Mescidü'l-aksâ* adında cami veya mabet bulunmadığı gerçeğine dayanarak isrâ hadisesinin burayla bir alakasının olmadığını iddia etmiştir. Ardından *el-Mescidü'l-aksâ*'nın nerede olduğu sorusuna cevap bulmaya çalışmıştır. Ancak bir başka yerde bu isimde bir mescid adı tespit edemeyince, bunun gökyüzündeki manevi mescid olabileceğini düşünmüştür. Onun yorumuna göre semadaki bu mescid aslında el-Beytü'l-ma'mûr olmalıdır. Dolayısıyla isrâ hadisesi sırasında Rasûl-i Ekrem Kudüs'e değil semadaki bu mescide götürülmüştür. Ancak dönüş sırasında Kudüs'e de uğramıştır. Bu yoruma göre âyette somut olarak ifade edilen *el-Mescidü'l-aksâ* soyut bir anlama dönüştürülmüş ve isrâ hadisesi de bu bakış açısına göre bambaşka bir içeriğe büründürülmüştür. Oysa âyette somut bir mekândan bahsedildiği gibi, aynı zamanda bu mekânın etrafının mübarek kılındığına işaret edilmektedir. Nitekim *etrafını mübarek kıldığımız mescid* (bâreknâ havlehu)⁴² ifadesi, bu mescidi nitelemektedir. Ancak Hamidullah âyetteki mescid kavramının cami veya dikili bir mabedi işaret ettiği varsayımından hareket ettiği için ve bu mescidin de yerini tespit edemediği için, olsa olsa bunun semadaki manevi mescid olabileceğini varsaymış ve tezini bu temel üzerine oturtarak isrâ hadisesine bambaşka bir yorum getirmiştir. Ancak bu yorumu yaparken *el-Mescidü'l-aksâ*'yı niteleyen 'bâreknâ havlehu' ifadesi hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır.

el-Mescidü'l-aksâ'nın el-Beytü'l-ma'mûr olduğu yönündeki görüş de ciddi şekilde izaha muhtaçtır. Bu kavram Tûr sûresinde geçmektedir.⁴³ Ancak âyetteki

⁴⁰ Bk. Tanyu, "Ağlama Duvarı", *DİA*, İstanbul 1988, I, 474.

⁴¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-emvâl*, s. 202-203 (nu: 430-31); Taberî, *Tarih*, IV, 159-161; Harman, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 326; Avci, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 327; Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, 110-114.

⁴² 17. İsrâ, 1.

⁴³ 52. Tûr, 4.

anlam semadaki manevi mescidi değil, Kâbe'yi işaret etmektedir.⁴⁴ Buna rağmen Hamidullah *el-Mescidü'l-aksâ*'yı yeryüzünde herhangi bir yerde bulamayınca, bunun gökyüzündeki manevi mescid olabileceğini düşünmüştür. Hz. Ali'ye dayandırılan bir rivayete göre el-Beytü'l-ma'mûr, tam Kâbe'nin izdüşümünde semada yer alan manevi mescittir. İddiaya göre Hz. Âdem Cennet'teyken meleklere el-Beytü'l-ma'mûr'u tavaf ettikleri sırada yaptıkları zikirleri duyuyordu. Yeryüzüne gönderilince bu zikir seslerine hasret kalmış, Allah ona semada bulunan bu mescidin izdüşümünde Kâbe'yi yapmasını emretmiştir.⁴⁵ Bu bağlamda Kâbe aynı zamanda insanlığın ilk atasının merkezi ve yeryüzünün kalbi konumundadır. Dolayısıyla burayı ziyaret etmek Allah'ın insanlık üzerindeki hakkı olarak nitelendirilmiş⁴⁶ ve Müslümanların burayı ziyaret etmeleri istenmiştir.⁴⁷ Hadis koleksiyonları arasında yer alan mi'râca dair rivayetlerdeki iddialara göre ise el-Beytü'l-ma'mûr göğün yedinci katında bulunmaktadır.

İddialara göre Hz. Peygamber mi'râca çıkarılırken semanın yedinci katındaki el-Beytü'l-ma'mûr'un önüne geldiği zaman buranın kapısına sırtını dayamış olan Hz. İbrahim'e rastlamıştır. Anlatılar arasında burayı her gün yetmiş bin meleğin Allah'ı zikretmek için ziyaret ettiği, hatta bir giren meleğin bir daha geri dönmediği gibi tasvirlerden bahsedilir. Muhtemelen bu tür tasvirlerin de etkisiyle Hamidullah, yeryüzündeki *el-Mescidü'l-aksâ*'yı semadaki manevi mescit olarak tasavvur etmiş ve isrâ olayı sırasında Hz. Peygamber'in buraya götürülmüş olabileceğini ileri sürmüştür. Ancak dikkat edilirse âyette isrâ hadisesi sırasında Rasûl-i Ekrem'in *el-Mescidü'l-aksâ*'ya götürüldüğünden bahsedilir. Oysa mi'râc rivayetlerdeki iddialara göre Hz. Peygamberin, göğe yükselişi esnasında göğün yedinci katında olduğu iddia edilen el-Beytü'l-ma'mûr'a götürüldüğünden söz edilir. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse, isrâ olayı sırasında Hz. Peygamber'in göğe doğru yükselmesinden değil, Mekke'den Kudüs'teki *el-Mescidü'l-aksâ*'ya doğru yatay bir yolculuğundan söz edildiğini göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ* kavramının da mi'râcla değil isrâ olayıyla ilgili olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Bu durumda şayet Hamidullah'ın iddia ettiği gibi bu mescidin ve isrâ hadisesinin Kudüs'le bir alakası yoksa mi'râctan dönüşü sırasında Rasûl-i Ekrem'in buraya uğradığı iddiasının da bir anlamı olmamalıdır. Netice itibarıyla Tûr sûresinde zikredilen el-Beytü'l-ma'mûr ile semada var olduğu iddia edilen manevi mescid arasında bir ilişki olmadığı gibi, rivayetlerde zikredilen bu kavramla ilgili açıklamalarda da ciddi problemler bulunmaktadır. Hâlbuki *el-Mescidü'l-aksâ*'nın Yahudilerin Kudüs'teki mabedi olduğu hususu bizzat İsrâ suresinin 7. âyetiyle sabittir. Örneğin bu âyette 'el-mescid' kelimesinden kastın birinci âyette geçen *el-Mescidü'l-aksâ* olduğu hususu çok açıktır.

⁴⁴ Taberî, *Tefsîr*, XXVII, 19; Yazır, *Hak Dini*, VII, 273; âyet meali ve yorumlar için bk. Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 1074; İslâmoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 1047; Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali*, s. 522.

⁴⁵ İbn Kesir, *Tefsîr*, XIII, 7507.

⁴⁶ 3. Âl-i İmrân, 97.

⁴⁷ İbn Kesir, *Tefsîr*, XIII, 7507; Beyt-i Ma'mûr'la ilgili bilgi için bk. Küçük, "Beytülma'mûr", *DİA*, VI, 94-95.

Tüm bunların yanı sıra Hamidullah isrâ âyetindeki *el-Mescidü'l-aksâ* kavramıyla, Rum sûresinin üçüncü âyeti arasında da ilginç bir bağlantı kurarak isrâ olayının burayla ilgili olmadığı tezini temellendirmeye çalışmıştır. Onun yorumuna göre âyette geçen *el-Mescidü'l-aksâ* kavramı 'en uzak mescid' anlamına gelmektedir. Buna mukabil Filistin toprakları ise bir başka âyette Arabistan'a en yakın yer (*edne'l-arz*⁴⁸) olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda bir âyette 'en uzak mescid' olarak tanımlanan *el-Mescidü'l-aksâ*'nın bir başka âyette 'en yakın yer' olarak nitelenen Filistin topraklarında bulunduğu iddiası iki âyet arasında çelişki oluşturmaktadır. Âyetler arasında böyle bir çelişki olmayacağını dile getirerek isrâ hadisesinin ve *el-Mescidü'l-aksâ*'nın Kudüs'le bir alakasının olmaması gerektiğini savunmuştur.⁴⁹ Hâlbuki Rûm sûresindeki âyet ile isrâ âyeti arasında böyle bir ilişki kurmak mantıksız bir temele oturmaktadır. Belki bu iddia Medine ve Filistin toprakları düşünüldüğü zaman kısmen geçerli olabilir. Ancak unutmamak gerekir ki, *el-Mescidü'l-harâm*'ın içinde bulunduğu Mekke şehri Filistin topraklarına göre çok daha güneyde bulunmaktadır. Bu durumda Hicaz'ın daha güneyinde bulunan Mekte'nin, Filistin topraklarına göre 'en yakın yer' olarak nitelenmesi gerçekçi değildir. Klasik tefsirciler de isrâ âyetindeki *el-Mescidü'l-aksâ* nitelemesinin *el-Mescidü'l-harâm*'a göre uzaklığı ifade ettiğini belirtirler. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, bölgesel uzaklıktan değil, iki kutsal mekânın birbirlerine olan uzaklığına işaret ederler. Örneğin Râzî, *el-Mescidü'l-harâm*'la *el-Mescidü'l-aksâ* arasındaki mesafenin uzunluğuna işaret ederek uzak mescidi niteleyen 'aksâ' (en uzak) kelimesinin isrâ olayının başlama ve bitiş noktalarını imlediğini söyler. Böylece o, isrâ hadisesinin başlangıç noktasının *el-Mescidü'l-harâm*, bitiş noktasının ise Kudüs'teki Beytü'l-makdis olduğunu söyler. Dolayısıyla isrâ âyetindeki 'uzak mescid' nitelemesiyle bir başka âyette bu mescidin de üzerinde bulunduğu Filistin topraklarının Arabistan'a 'en yakın yer' olarak tanımlanmasının çelişkili bir durum arz etmediğini ifade eder.⁵⁰ Taberî'de (310/992) de benzer yorumlar yer almaktadır.⁵¹

Hamidullah'ın önemli gerekçelerinden birisi, âyette geçen *el-Mescidü'l-aksâ* terkihiyle *hadîs* ve *siyer* kaynaklarında yer alan 'Mescid-i Aksâ' terkihinin farklı kullanımlarıdır. Ona göre Kur'ân'daki kullanımda *sıfat mevsuf* ilişkisi varken, hadîs metnindeki kullanımda *muzaf muzafun ileyh* ilişkisi vardır. Oysa Mescid-i Aksâ kavramı sonradan inşa edilen mabede verilen isimdir. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse âyetteki kullanımla bu isim arasında hiçbir ilişki yoktur. Bunun yanı sıra o, erken döneme ait hadîs ve siyer kaynaklarında âyette zikredilen 'el-Mescidü'l-aksâ' terkihinin geçmediğini iddia etmiştir.⁵² Bu iddiasını ise Buhârî'de (256/870) yer alan 'Mescidü'l-Îlyâ'⁵³ kavramıyla temellendirmeye çalışmıştır. Oysa bizim tespitlerimize göre hem onun referans aldığı Buhârî'de hem de ondan daha mukadde olan kaynaklarda tıpkı âyetteki gibi *el-Mescidü'l-aksâ* terkihinin geçtiği çok

⁴⁸ 30. Rûm, 3.

⁴⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 140.

⁵⁰ Râzî, *Tefsîr*, XIV, 389.

⁵¹ Taberî, *Tefsîr*, XV, 5.

⁵² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 140-141. (254 nolu dipnot açıklaması).

⁵³ Buhârî, *Tefsîr*, (İsrâil), 1.

sayıda rivayet bulunmaktadır.⁵⁴ Örneğin Abdürrezzâk (211/826)⁵⁵ ve İbn Ebî Şeybe'deki (235/849)⁵⁶ birçok kayıta, âyette geçen *el-Mescidü'l-aksâ* terkininin aynen kullanıldığını görüyoruz. Bunların yanı sıra yine Buhârî (256/870),⁵⁷ İbn Hanbel (241/855)⁵⁸ ve Müslim⁵⁹ (261/875) gibi muhaddislerin eserlerinde de aynı kavramın geçtiği birçok rivayet bulunmaktadır. Ayrıca değişik kaynaklarda da bu kavramın yaygın bir şekilde kullanıldığını görüyoruz.⁶⁰ Üstelik bu rivayetlerde isrâ hadisesi sırasında Rasûl-i Ekrem'in *el-Mescidü'l-aksâ*'ya götürüldüğüne de bizzat işaret edilmiş ve bazılarında açıklama cümlesi olarak 'yani Beytü'l-makdis' notu düşülmüştür. Dolayısıyla sadece Buhârî'deki bir rivayete dayalı olarak âyetteki kavramın erken dönem kaynaklarında geçmediğini iddia edip isrâ hadisesini bambaşka bir yorumla açıklamak inandırıcı olmadığı gibi gerçekçi bir temele de dayanmamaktadır. Bu itibarla Hamidullah'ın *el-Mescidü'l-aksâ* ve isrâ hadisesi ile ilgili açıklamalarının tutarlı olmadığını belirtmek istiyoruz. Onun dile getirdiği farklı yorumlar hakkında bazı eleştiriler yapılmışsa da, bunlar bilinenleri tekrar veya duygusal reaksiyonlardan öteye geçememiştir.⁶¹

Hamidullah'ın yanı sıra Batılı şarkiyatçılardan Wensinck de âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ*'nın Kudüs'le alakalı olmadığını ve günümüzdeki Mescid-i Aksâ'nın Kur'ân'da zikredilen mescidle bir ilgisinin bulunmadığını söylemiştir.⁶² Ancak âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ*'nın semada olduğunu tasavvur etmekle birlikte tatmin edici bir izah yapamamıştır. Onun açıklamalarına göre klasik tefsirciler günümüzde Mescid-i Aksâ olarak bilinen mabedi, isrâ âyetinde ismi zikredilen *el-Mescidü'l-aksâ* olarak tasavvur etmişlerdir. Böylece mi'râca dair anlatıları bu yorumlara ilave ederek gökteki manevi mescidle ilişkilendirmişler ve âyette kastedilen mescidin bu mescid olduğuna dair yanlış bir algının ortaya çıkmasına yol açmışlardır. Onun yorumuna göre böyle bir algının ortaya çıkmasının arka planında ise, Emevîler'in Kudüs'ü Mekke ve Medine'ye karşı ön plana çıkarma gayretleri bulunmaktadır.⁶³ Wensinck'in dile getirdiği hususların bir kısmı mi'râc anlatılarıyla ilişkilidir. Ancak isrâ hadisesini de doğrudan ilgilendiren bu açıklamalar gerçekçi bir temele dayanmamaktadır. Bu itibarla Hamidullah ve onun iddialarının tutarlılığı bulunmamaktadır.

⁵⁴ *el-Mescidü'l-aksâ* kavramının geçtiği rivayetlerin bir kısmı için bk. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, 403 (nu: 1578), III, 348 (nu: 5925), IV, 347 (nu: 8014), V, 132 (nu: 9158, 9159, 9160), 135 (nu: 9175), 321 (nu: 9719); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 176 (nu: 7620), VI, 308 (nu: 9762), VIII, 721 (nu: 15792), XIX, 572 (nu: 37082), XX, 248 (nu: 37728); İbn Hanbel, *Müsned*, II, 278, III, 7, 351, IV, 68; Buhârî, *Fadlu's-salat*, 1, 6, Savm, 67, Ehadisü'l-enbiyâ, 10.

⁵⁵ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, 403 (nu: 1578), III, 348 (nu: 5925), IV, 347 (nu: 8014), V, 132 (nu: 9158, 9159, 9160), 135 (nu: 9175), 321 (nu: 9719), VIII, 455.

⁵⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 176 (nu: 7620), VI, 308 (nu: 9762), VIII, 721 (nu: 15792), XIX, 572 (nu: 37082), XX, 248 (nu: 37728).

⁵⁷ Buhârî, *Fadlu's-salat*, 1, 6, Savm, 67, Ehadisü'l-enbiyâ, 10.

⁵⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, II, 278, III, 7, 351, IV, 68.

⁵⁹ Müslim, *Mesâcid ve mevziu's-salat*, 1, 2.

⁶⁰ Mehâmilî, *Emâliyu'l-mehâmilî*, I, 384.

⁶¹ Bk. Çıkman, *Mi'râc ve Hamidullah İmanımızla Oynamayınız*.

⁶² Wensinck, "Mescid-i Aksâ", *İA*, VIII, 118-119; ayrıca bk. Schrieke, "İsrâ", *İA*, V/II, 116.

⁶³ Wensinck, "Mescid-i Aksâ", *İA*, VIII, 118-119.

Batılı şarkiyatçılardan Alfred Guillaume de, *el-Mescidü'l-aksâ* kavramını farklı bir şekilde yorumlamış ve oldukça ilginç görüşler ileri sürmüştür. Hatta onun görüşleri bazı araştırmacılar tarafından biraz daha geliştirilerek veya tekrar edilerek aktarılmış veya savunulmuştur.⁶⁴ Tıpkı Hamidullah gibi Guillaume de, *el-Mescidü'l-aksâ* kavramına cami anlamı yüklemiş ve âyetin nazil olduğu dönemde Kudüs'te bu isimde bir mabed bulunmadığı tezinden hareketle isrâ ve mi'râc olaylarına bambaşka bir yorum getirmiştir. Ancak Hamidullah'tan farklı olarak o, isrâ hadisesinin semadaki manevi mescidle değil, Mekke yakınlarındaki Ci'râne'de ismi geçen *el-Mescidü'l-aksâ*'yla ilgili olduğunu iddia etmiştir. Guillaume'nin iddialarına göre Hz. Muhammed isrâ hadisesi sırasında Kudüs'e değil Mekke yakınlarındaki Ci'râne'ye götürülmüştür. Üstelik bu yolculuk Müslümanların sandığı gibi olağanüstü bir mahiyette olmayıp sıradan bir gece yolculuğudur. Keza Hz. Muhammed buraya beden ve normal bir yolculuk yapmıştır. Bu iddiaları dile getiren Guillaume, savını Vâkıdî (207/822) ve Ezrakî (224/839) gibi müelliflerin eserlerinde geçen aynı muhtevadaki rivayete dayandırır. Bu kaynaklarda yer alan bir rivayette Mekke'ye yaklaşık 25 km uzaklıktaki Ci'râne'de *el-Mescidü'l-aksâ* adında bir mescid isminden bahsedilmektedir. Bu rivayeti esas alan Guillaume, isrâ hadisesi sırasında Hz. Peygamber'in buraya götürüldüğünü iddia etmiştir. Ancak bu hadise daha sonra Kudüs'le ilişkilendirilmiş ve olağanüstü anlatılarla süslenmiştir. Dolayısıyla sanıldığı gibi isrâ olayının olağanüstü bir mahiyeti bulunmamaktadır.⁶⁵ Onun görüşlerine benzer açıklamalar herhangi bir incelemeye tabi tutulmadan S. Ateş,⁶⁶ M. Bayram⁶⁷ ve M. Azimli⁶⁸ gibi araştırmacılar tarafından da benimsenmiş, ancak onlar da Guillaume'nin düştüğü hatayı tekrar etmekten öte inandırıcı bir açıklama yapamamışlardır.

Öncelikli olarak şunu belirtelim ki Vâkıdî'deki (207/822) rivayet 630 yılında vuku bulan Huneyn savaşı sonrası ganimetlerin dağıtımıyla ilgili uzunca açıklamaların yapıldığı haberler arasında zikredilmiştir. Bu haberler arasında Rasûl-i Ekrem'in yaklaşık olarak iki hafta kadar Ci'râne'de konakladığından bahsedilirken bu süre içerisinde namaz kıldığı yer *el-Mescidü'l-aksâ* olarak zikredilmiştir.⁶⁹ Aynı muhtevadaki haberler Ezrakî (224/839) tarafından da nakledilmiştir.⁷⁰ Her iki eserde de Ci'râne'de *el-Mescidü'l-aksâ* adında bir mescidden söz edilse de, buranın isrâ hadisesiyle herhangi bir ilgisi olduğuna dair en ufak bir imadan bile bahsedilmemiştir. Dahası Huneyn savaşının Medine döneminin sonlarına doğru (630) vuku bulduğunu göz ardı etmemek gerekir. Oysa isrâ hadisesi Mekke döneminin sonlarına doğru yaşanmış bir olaydır. Yukarıda ismi geçen araştırmacılar âyetteki gibi aynı terkiiple kullanılan bu mescid adından hareketle, isrâ hadisesinin burayla ilgili

⁶⁴ Bk. Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, X, 317-18; Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 144-154.

⁶⁵ Paret, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, s. 91-95; Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, X, 317-18; Bayram, "Kur'an'da Adı Geçen Mescidü'l-Aksa Nerededir?", s. 46-47; Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 144-154.

⁶⁶ Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, X, 317-18.

⁶⁷ Bayram, *agm*. 46-47.

⁶⁸ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, s. 144-154.

⁶⁹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-meğâzî*, III, 958.

⁷⁰ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, II, 200.

olduğunu iddia etmişlerdir. Hâlbuki isrâ hadisesiyle Ci'râne'de ismi geçen bu mescid arasında bir bağ kurmak tarihsel olarak mümkün değildir.

Bizim tespitlerimize göre daha önceki dönemde veya risaletin ilk yıllarında Rasûl-i Ekrem'in burayla ilgili bir hatırasından bahsedilmemektedir. Ayrıca Ci'râne, Hz. Peygamber'e birtakım olağanüstülükleri göstermek için seyahat ettirecek ve bu bağlamda vahye konu olacak önemde veya konumda bir yer de değildir. Dolayısıyla buradaki *el-Mescidü'l-aksâ*'nın âyette işaret edilen mescit olduğunu iddia etmek inandırıcı değildir. Kaldı ki, buradaki mescidin etrafının mübarek kılınmasını gerektirecek bir özelliğinden de bahsedilmez. Gerçi Guillaume, iddiasını ispatlayabilmek için Ci'râne'yi Kâbe'nin harem sınırları içerisine dahil etmiş ve böylece âyette zikredilen 'etrafi mübarek kılınan (bâreknâ havlehu)' mescid nitelmesine bir açıklama getirmeye çalışmıştır. Ancak etrafı mübarek kılınan mescidden bahsedildiğine göre, mübarek kılınan mescidin ortada bir yerde olması gerekir. Oysa Ci'râne Mekke haremine göre şehrin kenarında kaldığı gibi, aynı zamanda tamamen *harem* sınırlarının da dışındadır. Dolayısıyla âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ*'nın burayla ilişkili olduğunu söylemek, vahyin mesajını yanlış yorumlamaktan başka bir anlam ifade etmez. Nitekim bu nedenle Rudi Paret, şiddetle Guillaume'yi eleştirir.⁷¹

Vâkidî ve Ezrakî'de yer alan bir rivayete dayanarak isrâ hadisesinin Kudüs'le ilgisini koparıp Ci'râne'yle ilişkilendirme iddiası, kendi içerisinde de tutarsızdır. Örneğin rivayetlerde burada aynı isimde bir mescidin bulunduğundan söz edilmesi, burada mutlak olarak dikili bir caminin olduğu anlamına gelmez. Oysa Guillaume ve onun görüşlerini savunanların en önemli dayanağı, âyetin nâzil olduğu dönemde Kudüs'te *el-Mescidü'l-aksâ* adında bir caminin bulunmadığı gerekçesidir. Hâlbuki o sırada Ci'râne'de de bu isimde bir cami bulunmuyordu. Nitekim Rasûl-i Ekrem'in namaz kıldığı yerin etrafı daha sonradan Kureyşli birisi tarafından duvarla çevrilmiştir. Dolayısıyla bu tezden hareketle isrâ hadisesini Kudüs'ten bir başka yerle ilişkilendirmenin beyhude bir çabadan başka bir anlam ifade etmeyeceğini hatırlatmak istiyoruz. Her ne kadar Alman şarkiyatçı Rudi Paret sırf Kur'ân'daki *el-Mescidü'l-aksâ* kavramı üzerine yazdığı makalesinde Guillaume'nin görüşlerini şiddetle eleştirmişse de, kendisi alternatif bir çözüm ortaya koyamayıp sadece klasik kaynaklarda bilinenleri kısaca hatırlatmakla yetinmiştir. Ona göre âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ* terkibi Süleyman mabedi için kullanılan bir tanımlamadır. Ancak bu savını destekleyecek somut bir gerekçe sunmamıştır.⁷²

Şunu belirtmiş olalım ki, Ci'râne yaklaşık olarak Mekke'ye 25 km mesafede bir yerdir. Gidiş ve dönüş hesap edildiği zaman bu mesafe yaklaşık olarak 50 km'yi bulmaktadır. Bu durumda 50 km'lik yolun gecenin bir bölümünde veya kısa bir sürede kat edilmesi fiziki olarak mümkün değildir. Örneğin Ateş'e göre âyetteki 'leylen' kelimesi, isrâ hadisesinin gecenin çok kısa bir anında gerçekleştiğine işaret etmektedir.⁷³ Oysa 50 km'lik bir mesafenin gecenin bir bölümünde veya çok kısa

⁷¹ Paret, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, s. 91-95.

⁷² Paret, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, s. 91-95.

⁷³ Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, X, 304.

bir zaman diliminde bedenen kat edilemeyeceği gerçeği gayet açıktır. Bu durumda şayet isrâ hadisesinin Cî'râne'yle bir ilişkisi kurulacaksa bunun, maddi bir yolculuk değil de rüya türü bir olay olması gerekir. Hâlbuki isrâ hadisesinin Cî'râne'yle alakalı olduğunu savunanlar, yolculuğun bedenen yapıldığını iddia etmişlerdir. Bu tür yorumlar âyetin muhtevasıyla örtüşmediği gibi, ileri sürülen görüşler sadra şifa olmaktan öte meseleyi daha karmaşık hale getirmiş ve bağlamından koparmıştır.

Buraya kadar işaret ettiğimiz hususlara bakıldığında meselenin düğümlendiği kertenin *el-Mescidü'l-aksâ* kavramına yüklenen cami anlamı olduğu hususu gayet açıktır. Ancak son derece yüzeysel ve herhangi bir inceleme yapılmadan dillendirilen bu görüşler, ne yazık ki hem âyetin mesajını hem de isrâ hadisesini tamamen farklı bir mecraya sürüklemiştir. Böylece Guillaume ve onun fikirlerinin peşine takılanlar Kur'ân'da işaret edilen isrâ hadisesini sıradan bir olay haline indirgedikleri gibi, dile getirdikleri görüşler ise yepyeni açmazları ve soru işaretlerini beraberinde getirmiştir. Örneğin bu yorumlara göre isrâ hadisesi Cî'râne'ye yapılan sıradan bir gece yolculuğu konumuna indirgenmiş ve bu hadisenin hiçbir olağanüstü mahiyetinin olmadığı iddiası savunulmuştur. Oysa bu tür iddialar dillendirilirken en azından savunulan görüşlerin tutarlı olup olmadığına bakılması gerekirdi.

Dikkat edilirse isrâ hadisesine işaret eden âyetin indiği dönemde Kâbe etrafında herhangi bir bina veya cami bulunmuyordu. Ancak Kur'ân-ı Kerîm Kâbe ve etrafını 'harem' olarak nitelemiş ve burayı *el-Mescidü'l-harâm* olarak tanımlamıştır. Bu detay dikkate alındığında âyetteki *mescid* kavramının hem Kâbe'yi hem de etrafındaki *harem* alanını ifade ettiğini göz ardı etmemek gerekir. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse, bu kavram mutlak olarak bir cami veya bina anlamıyla sınırlandırılmamıştır. Âyetin nazil olduğu dönemde Kudüs'teki Süleyman mabedi ayakta olmamakla birlikte, bu mabedin mekânı ve *harem* alanı da aynı durumdaydı ve burası Kâbe'ye uzaklığı nedeniyle *el-Mescidü'l-aksâ* olarak nitelenmiştir. Dolayısıyla bu kavramlar sadece dikili bir mabedi veya camiyi değil, aynı zamanda bu kutsal mabetlerin mekânını da ifade etmektedir.

Bizim tespitlerimize göre âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ* terkibi Süleyman mabedi ve onun *harem* alanına ait mekânsal bir tanımlamadır. Hatırlanacağı üzere Hz. Ömer zamanına kadar Kâbe haremının etrafına bir sınır konmamıştı. Zamanla *harem* alanı ihtiyaca cevap vermeyince Halife etraftaki evlerin bir kısmını istimlak ederek genişletmiş ve bu alanı yaklaşık olarak bir adam boyu kadar yükseklikteki bir duvarla çevirmişti. Hz. Osman zamanında harem bölgesi biraz daha genişletilmiştir.⁷⁴ Dolayısıyla âyetteki *el-Mescidü'l-harâm* kavramı aynı zamanda Kâbe'nin harem alanını da ihtiva eden bir manaya sahiptir. Aynı bu kullanım gibi Kudüs'teki Süleyman mabedi ve onun *harem* alanı da benzer bir tanımlamayla ifade edilmiştir. Böylece Kur'ân her iki mekânın ismini yan yana kullanarak bir bakıma kutsiyet açısından ikisinin de Allah katındaki önemine işaret etmiştir. Şunu da hatırlatalım

⁷⁴ Mescid-i Harâm'ın inşası ve yapılan değişiklikler hakkında geniş bilgi için bk. Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, s. 48 vd.

ki Hz. Peygamber de kible olarak bir süre bu mekâna yönelmiştir.⁷⁵ Bu itibarla âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ* kavramı yukarıda adı geçen araştırmacıların sandığı gibi, cami veya dikili bir mabed için değil harabe halinde bulunan Süleyman mabedi ile onun *harem* alanı için kullanılan bir tanımlamadır. Dolayısıyla âyette kastedilen *el-Mescidü'l-aksâ* Kudüs'teki Süleyman mabedi ve onun *harem* alanıdır ve isrâ hadisesi sırasında da Rasûl-i Ekrem buradan başka bir yere götürülmemiştir. Şunu da ekleyelim ki rivayetlerde geçen Ci'râne'deki *el-Mescidü'l-aksâ* kavramı da yine mekânsal bir tanımlamadır ve Huneyn savaşından sonra Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yere verilen isimdir. Bu mekân Kâbe'ye göre uzak olduğu için 'en uzak mecid' olarak nitelenmiştir. Nitekim bu mescide göre Kâbe'ye yakın tarafta sahabenin namaz kıldığı yer ise 'el-Mescidü'l-ednâ'⁷⁶ olarak tanımlanmıştır.

Rivayetler arasında 'el-Mescidü'l-aksâ' ile ilgili bir dizi detaylar ve abartılı tasvirlerden bahsedilir. Üstelik bu tasvirler Hz. Peygamber tarafından dillendirilen detaylar olarak sunulur. Örneğin Hz. Peygamber başından geçen isrâ hadisesini anlatıp *el-Mescidü'l-aksâ*'ya götürüldüğünü söyleyince, müşrikler bir aylık mesafede bulunan Beytü'l-makdis'e bir gecede gidilip gelinmeyeceğini dile getirerek ona inanmamışlar ve şayet gitmiş ise buradaki mabedin özellikleri hakkında bilgi vermesini istemişlerdir.⁷⁷ Hz. Peygamber de *el-Mescidü'l-aksâ*'nın kapısı, pencereleri ve sütunları gibi detaylar hakkında bilgiler vermiştir. Oysa o sırada Süleyman mabedi harabe haldeydi. Bu durumda Hz. Peygamber olsa olsa Süleyman mabedi ve onun kalıntılarına dair birtakım detayları görmüş olabilir ve bunlar hakkında bilgi verebilir.⁷⁸ Dolayısıyla kimi rivayetlerde Hz. Peygamber'in *el-Mescidü'l-aksâ*'nın kapısı, çerçevesi veya sütunları gibi özelliklerini saydığına dair iddiaların sonradan zenginleştirilmiş anlatılar olduğunu düşünüyoruz. Her şeyden önce olmayan bir mabed hakkında Rasûl-i Ekrem'in birtakım özelliklerden bahsetmesi anlamsızdır. Buna ilaveten Hz. Peygamber tarafından sayıldığı iddia edilen *el-Mescidü'l-aksâ*'nın özelliklerinin Araplardan kaç kişi tarafından bilinip-bilinmediği hususu da tartışmalıdır. Şunu da hatırlatalım ki, müşriklerin itirazına bakıldığında *el-Mescidü'l-aksâ*'nın yaklaşık olarak bir aylık mesafedeki Kudüs'te olduğunu bildiklerini anlıyoruz. Aslında sadece bu iddia bile, âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ*'nın Ci'râne'yle bir ilgisinin olmadığını ortaya koymak için kâfidir. Aksi halde şayet burası Mekke yakınlarındaki Ci'râne'yle ilgili ise burayı Araplar'ın bilmemesi mümkün değildir. En azından Hz. Peygamber'e itiraz etmelerinin bir anlamı olmazdı.

Öte yandan âyette Süleyman mabedi *el-Mescidü'l-aksâ* olarak zikredilirken, rivayetlerde ise daha çok Beytü'l-makdis adının kullanılması, özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in hitap ettiği toplum açısından hayli dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Kudüs ismi Kur'ân-ı Kerîm'de geçmez. Aynı şekilde erken dönem İslâm kaynaklarında da bu isim kullanılmaz. O döneme ait rivayetlerde bu bölge ve Süleyman mabedi için daha çok Beytü'l-makdis ismi zikredilmiştir. Dolayısıyla Araplar bölgeyi bu isimle

⁷⁵ Müslim, Mesâcid ve mevziu's-salat, 11, 12, 15; Nesâî, Kible, 1.

⁷⁶ Vâkıdî, *Kitâbu'l-meğâzi*, III, 958; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 200.

⁷⁷ Buhârî, Tefsir, (İsrâil) 3, Menakıbu'l-ensâr, 41; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XX, 247-48 (nu: 37727).

⁷⁸ Buhârî, Menakıbu'l-ensâr, 41; Müslim, İman, 276, 278.

taniyorlardı. Bunun yanı sıra Kudüs için ayrıca İlyâ adı da kullanılıyordu. Hatta bazı rivayetlerde buradaki mabed Mescidü İlyâ⁷⁹ olarak zikredilmiştir. Dahası Kudüs Hz. Ömer zamanında fethedildiği zaman, şehir halkıyla yapılan anlaşmanın ismi İlyâ olarak geçmektedir.⁸⁰

Hatırlanacağı üzere İsrâ âyetinin nazil olduğu dönemde Kudüs Hıristiyanların elindeydi. Romalılar Kudüs'ü ele geçirdikleri zaman şehri Latince Aelia ismiyle anmışlardır. İlyâ ise Latince ismin Arapçalaşmış şekli olup aynı zamanda Beytü'l-makdis'in⁸¹ diğer adıdır.⁸² Beytü'l-makdis ise İbranice mabed anlamına gelen 'Betha-Mikdas' kelimesinin karşılığıdır ve Süleyman mabedi için kullanılmıştır.⁸³ Her ne kadar rivayetlerde *el-Mescidü'l-aksâ* ismi kast edilerek Beytü'l-makdis adı yaygın bir şekilde kullanılmışsa da, aslında bu isimle Süleyman mabedinin bulunduğu *harem* bölgesinin kastedildiğini gözden kaçırmamak gerekir.⁸⁴ Grabar, *el-Mescidü'l-aksâ* kavramının o günkü Kudüs veya Beytü'l-makdis şehrini ifade edip etmediği noktasında kuşkusunu dile getirip bu konuda herhangi bir Kur'ânî delil bulunmadığını⁸⁵ söylemişse de aslında âyetteki *el-Mescidü'l-aksâ*⁸⁶ kavramın burayla ilgili olduğu hususu çok açıktır. Nitekim bu âyetin devamında İsrail oğullarının taşkınlıkları yüzünden cezalandırıldıklarına işaret edilerek, daha önceden olduğu gibi yine düşmanlarının mabetlerine girdiklerinden ve burayı tahrip ettiklerinden söz edilmiştir. Bu olaya işaret eden âyetteki "el-mescid"⁸⁷ kelimesinden kastın, *el-Mescidü'l-aksâ* olduğu hususu çok açıktır. Ancak Araplar Yahudilerin mabedi için âyetteki terkip yerine, daha çok Beytü'l-makdis ismini kullandıklarından rivayetlerin çoğunda bu isim yaygınlık kazanmıştır. Bazı rivayetlerde ise *el-Mescidü'l-aksâ* adı kullanılmakla birlikte peşinden açıklayıcı bir ifade olarak Beytü'l-makdis'in kastedildiğine vurgu yapılmıştır.⁸⁸ Dikkat edilirse Kur'ân, her iki mabedin ismini yan yana kullanırken birini diğerine karşı önemsizleştirmemiş veya birini daha ön plana çıkarmamıştır. Her ikisi de Allah'ın adının anıldığı mekânlar veya mabetler olarak eşit statüde kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra direkt olmasa bile dolaylı olarak bir dizi âyetlerde Kudüs bölgesinin kutsallığına işaret edilmiştir.⁸⁹ Örneğin Mâide sûresinin 21. âyetinde geçen 'arzu'l-mukaddese' ve Yûnus sûresinin 93. âye-

⁷⁹ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, I, 136-38; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, IV, 345, 348, 350, 355; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 440, X, 194; Buhârî, Tefsir, (İsrâil), 1.

⁸⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, s. 144; geniş bilgi için bk. Balci, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, s. 382.

⁸¹ Bekrî, Abdülmelik tarafından üzerine kubbe örtülüp görkemli bir bina yapılan *sahrenin*, Beytü'l-Makdis olduğunu söyler. Bize göre bu sözlerle o, yapılan mabedin de kutsal olduğunu vurgulamaya çalışmış olmalıdır (Bekrî, *Mu'cem mesta'cem*, II, 826).

⁸² Belâzurî, *Fütûh*, 144; Buhârî, Tefsir, (İsrâil) 1, 3, Eşribe, 1, Kader, 10; Müslim, İmân, 276, 282; Dârimî, Eşribe, 1.

⁸³ Buhl, "Kudüs", *İA*, VI, 953; Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed*, 169.

⁸⁴ Ögüt, "Harem", *DİA*, XVI, 127; Harman, *agm*, s. 324.

⁸⁵ Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, s. 40.

⁸⁶ 17. İsrâ, 1.

⁸⁷ 17. İsrâ, 7.

⁸⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIV, 116 (nu: 37085), XIX, 572 (nu: 37082).

⁸⁹ 2. Bakara, 58; 3. Âl-i İmrân, 37-39; 10. Yûnus, 93; 19. Meryem, 16-17; 21. Enbiyâ, 71, 81; 34. Sebe', 18; 95. Tîn, 1-3.

tinde geçen 'mübevee sıdk' nitelemelerinin *el-Mescidü'l-aksâ*'nın da içinde yer aldığı Kudüs için kullanıldığına dair yorumlar yapılmıştır.⁹⁰

Sonuç

İsrâ sûresinin birinci âyetinde geçen *el-Mescidü'l-aksâ* kavramı, isrâ olayının anlaşılması ve yorumlanmasında önemli bir belirleyiciliğe sahiptir. Ancak bu belirleyicilik mezkûr kavrama yüklenen anlam ile yakından ilişkilidir. Nitekim bu kavrama farklı anlam/anamlar yüklendiği için isrâ hadisesi hakkında da oldukça farklı yorumlar yapılmıştır. İlk bakışta dikkat çekici gibi gözükken bu yorumlar, biraz detaylıca incelendiğinde, aslında olayı aydınlatmak yerine daha da karmaşık hale getirmekten başka bir anlam ifade etmemiştir.

İsrâ hadisesi hakkında farklı görüş veya düşünceler ileri sürenler, *el-Mescidü'l-aksâ* kavramına *cami* anlamı vermişler ve âyetin nâzil olduğu dönemde Kudüs'te bu isimde bir cami bulunmadığı gerçeğinden hareketle, isrâ hadisesinin de burayla ilgisinin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. Örneğin Hamidullah, âyetteki kavramı bu şekilde yorumladığı için ve bir başka yerde de aynı isimde bir cami tespit edemediği için *el-Mescidü'l-aksâ*'nın semadaki manevi meşid olduğunu ve isrâ hadisesi sırasında Hz. Peygamber'in buraya götürülmüş olabileceğini söylemiştir. Böylece isrâ olayının Kudüs'le bir alâkasının olmadığını belirterek yaygın olarak bilinenlerden çok farklı bir görüş ortaya atmıştır. Onun dile getirdiği hususlar eleştirilmişse de sadra şifa bir görüş dile getirilememiştir.

Aynı gerekçeden hareket eden Alfred Guillaume ve onun görüşünü benimseyenler ise, Vâkıdî ve Ezrâkî'de geçen bir rivayete dayanarak *el-Mescidü'l-aksâ*'nın Kudüs'te değil de, Mekke yakınlarındaki Ci'râne'de olduğunu iddia etmişler ve isrâ olayı sırasında Hz. Peygamber'in buraya götürüldüğünü söylemişlerdir. Hatta onların yorumuna göre isrâ olayı da sanıldığı gibi olağanüstü mahiyette bir yolculuk olmayıp tamamen normal veya sıradan bir gece yolculuğudur.

Dikkat edilirse bu görüşlerin merkezinde *el-Mescidü'l-aksâ* kavramının cami olduğu yorumu bulunmaktadır. Oysa bizim tespitlerimize göre mezkûr kavram Kudüs'teki dikili bir cami ile değil Süleyman mabedi ve onun *harem* alanıyla ilgili mekânsal bir tanımlamadır. Âyetin indiği dönemde Süleyman mabedi ayakta olmakla birlikte onun harabeleri ve harem alanı biliniyordu. Hatta bir dönem Rasûl-i Ekrem buraya doğru namaz kılmıştır. Hiç kuşku yok ki, onun kible olarak yöneldiği yer Süleyman mabedinin bulunduğu alan veya onun haremidir. Dolayısıyla âyetteki kavram burayla ilgili bir tanımlamadır ve isrâ hadisesi sırasında Rasûl-i Ekrem buraya götürülmüştür. Bu itibarla *el-Mescidü'l-aksâ*'nın bir başka yerde olduğu varsayımından hareketle *isrâ* hadisesine bambaşka yorum getirmenin hiçbir inandırıcılığı bulunmamaktadır.

Kaynakça

Abdullah b. Mübârek (181/797), *Kitâbü'z-zühd ve'r-rakâik*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut ty.

⁹⁰ Taberî, *Tefsîr*, XV, 16-17; Râzî, *Tefsîr*, XIV, 380.

- Abdürrezzâk (211/826), *el-Musannef*, nşr. Habîburrahmân el-Azâmî, Beyrut, 1970.
- Ateş, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kuba, İstanbul ty.
- Avcı, Casim, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2002.
- Azimli, Mehmet, *Siyeri Farklı Okumak; Mekke Yılları*, Ankara Okulu, Ankara 2008.
- Balci, İsrail, *H. Ömer Döneminde Diploması*, Ankara 2006.
- , *İsrâ ve Mî'râc Gerçeği*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2012.
- Bayram, Mikail, "Kur'an'da Adı Geçen Mescidü'l-Aksa Nerededir?", *İktibas*, Ekim 2001.
- Bekrî, Ebû Abdillâh (487/1094), *Mu'cem mesta'cem min esmâ'îl-bilâd ve'l-mevâdî*, Beyrut 1983.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, (279/892), *Fütûhu'l-buldân*, thk. R. Muhammed Ridvân, Dâru'l-kütübî'l-imiyye, Beyrut 1978/1398.
- Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Aksa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/870), *es-Sahîh*, İstanbul 1992.
- Buhl, F., "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1993.
- Can, Yılmaz, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.
- Çıkman, Zekî, *Mî'râc ve Hamidullah; İmanımızla Oynamayınız*, Berekât Yayınları, İstanbul 1977.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdillâh Abdurrahman (255/869), *es-Sünen*, İstanbul 1992.
- Duri, Abdul Aziz, "Jerusalme in the Early Islamic Period 7th-11th Centuries AD", *Jerusalem in Hsitory*, Ed. by K. J. Asali, Scorpion Publishing Ltd., 1989.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, (öl. 223/803), *Kitâbu'l-embvâl*, Kahire 1975/1395.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sdl. İsmail Karaçam vd., Feza Gazetecilik A. Ş., İstanbul, ty.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı; Meal-tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul 2002.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd (223/837), *Ahbâru Mekke*, thk. Ali Ömer, Mektebetu's-sekâfe, I. bs.
- Fahrudin er-Râzî, (460/1068), *Tefsîr-i Kebîr; mefâtihu'l-ğayb*, çev. Suat Yıldırım vd., Akçağ, Ankara 1995.
- Grabar, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1998.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993.
- Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2002.
- İbn Ebî Şeybe (235/849), *el-Mûsânnef li İbn Ebî Şeybe*, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetu Ulûmu'l-Kur'an, Beyrut 2006/1426.
- İbn Hanbel (241/855), *el-Müsne'd*, İstanbul 1992.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1982.
- İbn Hişâm (218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Mısır 1963/1383.
- İbn Kesîr (774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1966.
- , *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı Yay., İstanbul 1991.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fadl (771/1369), *Lisanü'l-Arabî'l-muhî't*, Dâru lisâni'l-Arâb, Beyrut ty.
- İslâmoglu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an; Gereççeli Meal-Tefsir*, Düşün Yay., İstanbul 2008.
- Küçük, Abdurrahman, "Beytülma'mür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1992.
- Mâlik b. Enes (179/795), *el-Muvatta'*, çev. Ahmet M. Büyükcınar vd., İstanbul 1982.
- el-Mehâmîlî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. İsmail (330/941), *Emâliyu'l-mehâmîlî*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye Dâru İbnü'l-Kayyim, Amman 1412.
- Müslim, Ebû'l-Hasen (261/875), *es-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, İstanbul 1992.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb Ebû Abdurrahman (303/924), *es-Sünen*, İstanbul 1992.
- Öğüt, Salim, "Harem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1997.
- Önkâl, Ahmet-Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1993.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim Mealî; Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Otto, Ankara 2008.
- Paret, Rudî, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, drl. ve çev. Ömer Özsoy, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1995.
- Schrieke, B., "İsrâ", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer (öl. 310/992), *Cami'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, Mısır 1968/1388.
- , *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, Beyrut, ty.
- Tanyu, Hikmet, "Ağlama Duvarı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1988.
- Tayâlisî, Süleyman b. Dâvud el-Cârud (204/819), *Müsne'dü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin, Hicruttıbae ve'n-neşr, I. bs., yy. 1419/1999.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa (279/892-93), *es-Sünen*, İstanbul 1992.
- Vâkıdî, *Kitâbu'l-meğâzî*, thk. Marsden Jones, Beyrut 1984/1404.
- Vâsıtî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (331/942), *Fedâilu'l-beyti'l-makdis*, thk. İsak Hassun, The Hebrew University, Jerusalem 1979.
- Wensinck, A. J., "Mescid-i Harâm", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1993.
- Yiğit, İsmail, "Emeviler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995.